

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ЭТНИК ШАКЛЛАНИШИ

Носиров Рашод Адилович

т.ф.д.профессор, Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбек халқи унинг этник келиб чиқиши тарихи, уруғ, қабила ўзбеклардаги минг, найман, қўнғирот қабилалар умумий номи, турмуш тарзи, яшаш шароити бир хил бир неча оилалар бирикувидан уруғлар ҳақида кенг манбалар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ўзбек, халқ, қабила, элат, миллат, уруғ, саклар, массагетлар.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва шаклланиш тарихи тарихнавислигимиздаги энг долзарб муаммолардан биридир. Уруғ (эски Ўзбек.) — бир аждоддан тарқалиб (бир она ёки отадан), умумий бир ном билан аталувчи қон - қариндошлик жамоаси. Қадимдан қон - қариндошлик ришталари билан боғланган, бир илдизга бориб такаладиган, турмуш тарзи, яшаш шароити бир хил бир неча оилалар бирикувидан уруғлар ҳосил бўлган. Қариндошлик ҳисоби она (она уруғи) ёки ота (ота уруғи.) буйича олиб борилган. У юқори ва қуйи палеолит даврлари оралигида пайдо бўлган. Уруғ жамоасининг ўз етакчиси - оқсақоли бўлган. Уруғ жамоаси ҳамма нарсада, ҳар бир масала-ю саъй - ҳаракатларда оқсақолнинг измида бўлган. Уруғлар қабилаларга бирлашган. Жамиятда табақаланишнинг пайдо бўлиши билан бўлиниб кетган. Уруғ — қабилаларга бўлиниш қолдиқлари кўп халқларда сақланиб қолган. Ўрта Осиё халқлари кўпгина қабила ва уруғларга бўлинган. Масалан, Ўзбеклар 92 дан ортиқ, туркманлар 100 дан ортиқ, қозоқлар 300 дан ортиқ қабилалар ва уруғларга, улар эса яна бир неча уруғчаларга бўлинган. Уруғлар Кўпинча яшаган географик жойлари ва ишлаб чиқариш турларининг номланиши билан аталган. Туркий халқлар таркибига барлос, қиёт, қушчи, қўнғирот, уйшун, найман, чимбой, қарлуқ, кенагас, дурмон, манғит, нукуз, уйғур, хитой, тоймас, кипчок, туман, минг ва бошқа уруғлар кирган. Қабила (араб.) — уруғ, уруғ - аймок — бир ота - онадан тарқалган бир неча уруғ уюшмаси; қабила уруғга нисбатан йирик бўлиб, бир неча уруғларнинг бирлашувидан ҳосил бўлади. Масалан, Ўзбеклардаги минг, найман, қўнғирот қабилалари ва ҳоказо. Бу бирлик ибтидоий жамоага хосдир. Дастлабки қабилалар ўзаро дуал экзогамия, яъни бир - бирига киз олиб - киз бериш асосида қариндошлик иплари билан боғланган бир неча жуфт қудалашган уруғдан ташқил топади. Қабиланинг ўзига хос тили (лах, жаси), худуди, қабила номининг (этнонимининг) бўлиши ва ўзига хос қабила анъаналарини, унинг аъзолари томонидан билиши билан бошқа қабилалардан ажралиб туради. Қабила ҳаётига доир ишларга бошчилик қиладиган қабила оқсақоли сайланган, муҳим масалалар буйича қабила йигинлари ўтказилган. Қабилалар ўртасида этник, хўжалик, моддий ва маданий алоқалар ривожланиши натижасида улар қўшилишиб, бирлашиб кетадилар. Натижада уларнинг етакчи, нуфўзли гуруҳи номи билан янги этник бирлик - элат ёхуд халқ шаклланади. Элат — муғулча, туркийча сўз бўлиб, кишиларнинг тил, худуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан тарихан таркиб топган миллатдан олдинги бирлиги. Элат қабила билан миллат орасидаги этник бирликнинг куринишидир. Элатнинг шаклланишига бир - бирига яқин бир неча қабилаларнинг уюшуви асос бўлган. Ижтимоий - иқтисодий тараққиётнинг маълум бир босқичида қабилалар орасидаги этник,

хўжалик моддий ва маданий алоқаларнинг тобора ривожланиб бориши натижасида бир қанча қабилалар бирлашадилар. Натижада этник бирликнинг янги тури вужудга келади. Бу элат дейилиб, маълум тарихий шароитда ҳудудий, иқтисодий, тил ва маданий умумийлик асосида шаклланади. Элат (асоси «эл») атамаси Ўтмишда кенг маънода қўлланилган; халқ, давлат, қабила, қабила иттифоқи, маълум бир қабила ёки ҳудуд фуқароларини англатган. Турли элатларнинг ҳудуд жиҳатидан ўзаро яқинлашуви уруғ ва қабила гуруҳларидаги кишиларнинг қон - қариндошлик алоқаларини кучайтирган. Иқтисодий -хўжалик, маданий ва этник жараёнларнинг тобора ривожланиши натижасида бир неча қабилаларнинг бирлашуви жараёнида вужудга келган элат этник ҳудудий, иқтисодий, тил ва этномаданий умумийлик асосида шаклланган. Халқ — 1) муайян мамлакатнинг барча аҳолиси; 2) тарихий бирликнинг турли шакллари (қабила, элат, миллат). Халқларнинг келиб чиққан тарихини (этногенезини) ва шаклланиш жараёнини ўрганишда ижтимоий фанларда «этнос» (юн. «халқ») ва «этник бирлик» иборалари қўлланилади (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9 жилд. -Т.: УМЭ, 2005. -Б.366). Халқ - бу биологик хосила эмас, балки узоқ давом этадиган этногенетик жараёнлар махсули ва этник бирликлар йигиндисидир. Этнос атамаси, яъни халқ жуда кенг ва тор маънода ишлатилади. Масалан, кенг маънода: Россия халқи, Ўзбекистон халқи, дунё халқи; тор маънода: Ўзбек халқи, қирғиз халқи, тожик халқи. Кичик бир гуруҳ кишиларига нисбатан ҳам «халқ» ибораси қўлланилади. «Халқ» атамасини «эл», «элат» ўрнида, анча вақтлардан буён ўтрок ҳаёт кундалик турмуш тарзига айланган этник бирликлар уюшмасига нисбатан ишлатилиб келинмоқда. Фанда этник бирлик босқичининг 3 тури мавжуд: қабила, элат ва миллат. Кетма - кет алмашиб келган бу атамалар турли вақтларда вужудга келган бўлиб, улар ўз даврига хос хусусиятлари билан бир - биридан фарқ қиладилар. Кишилар бирлашувининг табиий негизи — ҳудуд умумийлиги, шунингдек, улар тилининг яқинлиги ёки умумийлиги этник бирликнинг, яъни халқнинг вужудга келишида асосий шарт ҳисобланади. Шу билан бир қаторда халқнинг шаклланишида иқтисодий ва маданий умумийлик омиллари ҳам муҳим роль уйнайди. Бироқ ушбу кўрсатилаётган ҳудудий, тил, иқтисодий ва маданий умумийлик бир пайтнинг ўзида юз бермайди, аскинча муайян тарихий босқичларда шаклланиб таркиб топади. Ўзбеклар алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланган ҳудуд масаласига тўхталадиган бўлсак, улар Ўрта Осиёнинг марказий вилоятлари — Мовауннаҳрда, Хоразмда, Еттисувда, қисман Шарқий Туркистоннинг гарбий минтақаларида шаклланган. Ўзбек халқининг тили эса мавжуд қадимги ёзма манбалар тахлилига кўра, неолит (янги тош) ва бронза даврларида Ўзбекистон ҳудудининг тубжой аҳолиси эроний тиллар оиласининг Шарқий лахжаларида сўзлашувчи 34 Сўғдийлар, хоразмийлар, бактрийлар, сак қабилалари бўлганлиги фанда эътироф этилади. Хозирги Ўзбекистон аҳолисининг тили - Ўзбек тили эса туркий тиллар (туркий тилларнинг корлўқ гуруҳига мансуб тиллардан; янги уйғур тили билан биргаликда корлўқ - хоразм гуруҳчаси) оиласига киради. Демак, Ўзбеклар икки хил тилда сўзлашувчи (Шарқий эроний ва туркий) қабила ва элатларнинг қоришувидан таркиб топган этносдир. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ўлкамизнинг қадимги аҳолиси тош ва бронза даврларида қандай ном билан аталганликлари хозирда номаълум. Юртимизнинг қадимги этник гуруҳлари ҳақидаги маълумотлар дастлаб Шарқ ва юнон - рим манбаларида тилга олинади. Бу манбаларнинг гувоҳлик беришича, милoddан аввалги VII - VI аерларда Ўзбекистон ҳудудида Сўғдийлар, бактрияликлар (бахтарийлар), хоразмийлар, сак ва массагет элатлари яшаганлар. Улар Ўзбек

халқининг ҳам аждоди ҳисобланади. Зарафшон водийси ва Қашқадарё воҳасида дехқончилик билан шуғулланувчи Кўплаб аҳоли истиқомат қилган. Бу ҳудудда яшайдиган қадимги аҳоли Сўғдийлар, Сўғдлар деб аталган. Бу ҳудуд Сўғда («Авесто»да), Сугуда (Бехистун ёзувларида), Арриан, Страбон, Квинт Курсий Руф асарларида Сўғдиёна деб номланган. Бу минтақада Сўғдийлар этник уюшма сифатида мил. авв. XII - XI аерларда бўлган. Авестода Гава номли юртда Сўғдийлар яшайди деб кўрсатилган («Видев дат», I фрагард). Аҳмонийлар коятош битикларидаги Сугуда номли қарам сатраплик аҳолиси Сўғдийлар бўлган. Сўғдийларнинг энг яқин қўшнилари бақтрияликлар бўлиб, уларнинг юрти Сурхондарё воҳаси, Афғонистоннинг шимоли, Тожикистоннинг жанубий ҳудудларида жойлашган. Тарихий ва археологик маълумотларга кўра Бақтрияликлар белбогли куйлак, чолвор ва кулох, кийишган, чолворларининг почасини учи юқорига кайрилган этикларининг кунжигга тиқиб юришган. Бақтрияда асосан оромий ёзувидан ва маҳаллий тиллардан фойдаланилган. Хоразмийлар (хорасмий) - Қадимги Хоразмда (Амударёнинг қуйи оқими) яшаб, хоразмий тилида сўзлашган халқ. Уларнинг юрти Хваризам («Авесто»да), Хваразмиш (Бихустон китобларида), Хорасмия (Арриан, Страбон асарларида) дейилган. Тахминларга кўра, хоразмийлар Хилманд водийси (Хирот атрофида)дан Амударёнинг қуйи оқимидаги ерларга мил. авв. 1 минг йиллик ўрталарида кучиб келганлар. Хоразмийлар илк бор Бехустон ёзувларида, шунингдек, Геродот, Гекатей Милетлик асарларида қайд этилган. Жумладан, Геродотнинг ёзишича, хоразмийлар Амударё дельтаси (Орол денгизи бўйида) ва ҳозирги Хива воҳаси жанубида яшаганлар. Мил. авв. VI - V асрлар бусагасида «Хорасмия шаҳри» ва хоразмийлар мамлакати ҳақида милетлик Гекатей хабар беради. Мисрдаги Нил дарёси бўйидаги мил. авв. V асрга оид шаҳар ҳаробаларидан топилган бир ҳужжатда Ҳарчин ўғли Даргман исми бир хорасмий саркардаси тилга олинган, у аҳамонийлар қўшинининг бош қўмондони бўлган (Саклар (Шаклар) - мил. авв. I минг йиллик ва мил. авв. I минг йиллик бошларида Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг шимоли - Шарқий ҳудудларида яшаган чорвадор қабилалар. Археологик адабиётларда бу давр «Илк темир даври», «Илк кўчманчилар даври», «Саклар даври» сифатида маълум. Геродот «Тарих» асарида «форслар барча скифларни саклар деб атайдилар» деб ёзади. Унинг ёзишига қараганда, Евросиё чўлларининг кўчманчилар дунёси шимолий ва Шарқий Қора денгиз бўйи қабилаларидан бирининг номи билан скуда кейинроқ сколотлар деб аталган. Юнонлар эса уларни скифлар деб юритганлар. Эрон Бехистун, Нахдш Рустам ва Персопол деган жойлардаги Ахоманий Эроний подшоларнинг қабр тошларида ва ёдгорлик лавҳаларида, коятошларга ўйиб ёзилган зафарномаларда Ўрта Осиёда яшаган халқлар санаб кўрсатилади ва шу билан бир қаторда сакларнинг учта қабила гуруҳи эслатилади: 1) сака - тиграхауда, яъни «Чўққи қалпоқли» ёки «камондан ўқ отувчи» саклар. Бу юнонча матнлардаги «ортокорибантлар» деган терминга тўғри келади. Улар ҳозирги Тошкент вилояти ва жанубий Қирғизистон ерларида яшаганлар; 2) сака - тийай - тарадарайя, яъни «денгиз ортидаги» саклар (Подшо Доронинг Накши Рустам ёзувида) - Орол денгизи бўйларида, Сирдарёнинг қуйи 36 оқимида яшаган. 3) сака - хаумаварка, яъни «мўқаддас хаома ичимлиги ичувчи» саклар - Помирнинг тоғли туманларида ва Фарғонада яшаган. Тадқиқотчилар бу гуруҳни Геродотнинг «Скиф - амюргия»лари, Ктесий Книдскийнинг (Геродотнинг кенжа замондоши) «Шоҳ, Омарг скифлари» ва кейинги давр муаллифларининг сакаравалари билан айнан бир деб ҳисоблайдилар. «Сак» атамаси аслида манбаларда аҳамонийларгача маълум. Масалан, Оссурия пойтахтидаги Иштар ибодатхонасини казиш

вақтида мармар тахтага подшо Ашшурбанипал (мил. авв. 669 - 631) ёздирган хат топилган. Хатда киммерийлар ва уларнинг сардори Тугдаммани Киликиядаги жангда халок бўлгани, уни Саклар подшоси эканлиги эслатилади. Бихистун китобларининг Аккадча нусхасида форслар ўзларига яқин қўшнилари сакларни «киммерийлар» атамаси билан тилга олади. Массagetлар (юн. Massagetai) — Каспий денгизининг Шарқий соҳили, Орол денгизи атрофлари, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқидами мил. авв. VIII - IV асрларда яшаган қўчманчи ва бошқа қабилалар гуруҳининг юнон адабиётларида учрайдиган умумий номи. Массagetлар тўғрисида фанда турли хил қарашлар мавжуд. Айрим олимлар фикрича, «массagetлар» номи «masyo» — «балик» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «баликхурлар» маъносини англатган. Бошқа бир фикрга кўра, «массagetлар» атамаси «мае», «сака» ва «та» сўзларидан таркиб топиб, «сакларнинг катта уюшмаси»ни билдирган. Учинчи бир тахминга кўра, «массagetлар» сўзи «мазagetлар» — «улуғ гетлар» дегани бўлиб, массagetларнинг ўзи эса қадимги хитой манбаларидаги «да(катта) юечжилар» билан айнан бир халқдир. Бу фикрга академик СП. Толстов ҳам қўшилган, у Сирдарёнинг қуйи оқидами буйидаги археологик ёдгорликларни массagetларга мансуб деб ҳисоблаган. СП. Толстовнинг фикрича, массagetлар қонФедерацияси таркибига хоразмийлар, апасиаклар, сакараваклар, сак -амюргийлар, дербиклар, тоҳарлар (дахлар), осийлар (ятийлар, асианлар, усунлар, яксартлар), отасийлар (аугасийлар, аугаллар) кирган. Геродотнинг ёзишига кўра, массagetлар — қўчманчилар. Улар пиёда ва отда жанг қиладилар, отларининг кўкракларига совут кийдирганлар. Кўпрок камон, найза ва сагарий (ой - болта) каби жанг қуроли ишлатганлар. Массagetларнинг барча жиҳоз ва қурол - аслахалари мис ва олтиндан ясалган. Рўзғор буюмларини эса буёк билан буяганлар. Массagetлар маликаси Тумарис билан бўлган жангда Аҳмонийлар давлатининг асосчиси Кир II халок бўлган. Страбонинг маълумотида кўра, массagetлар Куёшга топинганлар ва унга атаб отларни курбонлик қилганлар. Страбон кўчманчилар билан бир қаторда Орол буйидаги боткоқдиклар ва оролчаларда яшаб, теримчилик ва балик овлаш билан машгул бўлган қавмларни, шунингдек, хоразмийлар ва отасийларни массagetларга мансуб деб билган. Массagetлар қонФедерацияси қадимги Хоразм давлатининг асосий ҳарбий кучини ташқил қилган. Бу, айниқса, Ўрта Осиёга Искандар Макдуний бостириб келган даврда яққол намоён бўлган.

REFERENCES

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. -Т.: УМЭ, 2003. - Б.501
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8 - жилд. - Т.: УМЭ, 2004. - Б. 178- 179.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9 - жилд. - Т.: УМЭ, 2005. -Б. 127; 366; 429; 490.
4. R Nosirov, G Mamajanova. International Ratings and Index Indicators of the Republic of Uzbekistan// European Multidisciplinary Journal of Modern Science, 2022
5. РА Носиров, МИ Рахимова, СВ Темирова. Жамиятда ижтимоий онгнинг ўзгариши-ижтимоий муносабатлар таҳлили. // - инновации в педагогике и психологии, 2022.
6. N.R Nosirov. The strategic value of education for the development of science and training of promising personnel potential,2022
7. R.A Nosirov . Educational Problems in the History of Central Asia// Innovative technologica: methodical research journal, 2021

8. N.R Nosirov . Structural and functional approaches to the development of the social sector: Reform and prospects// European Journal of Molecular and Clinical Medicine, 2021
9. Rationale and history of human reflections in the muslim philosophy// International Journal of Advanced Science and ..., 2020
10. Some aspects of the relationship between nature, human and society and the way Abu Ali Ibn Sina and Abu Raikhan Beruni//Theoretic and applied science ISSN: 2308-4944eISSN: 2409-0085
11. Theoretical and ideological sources of Beruni's philosophical views// ACADEMICIA: An International Multidisciplinary, 2020
12. Theoretical and ideological sources of Beruni's philosophical views// ACADEMICIA: An International Multidisciplinary, 2020
13. Vklad Abu Raykhana Beruni v razvitie filosofii Blijnego, Srednego Vostoka i mirovoy nauki// Problemy nauki, 2019
14. Method of quantitative research of navoi city on the basis of choice of traffic flow.// The Scientific Journal of Vehicles and Roads, 2021 Volume No. 2.-C 27-36
15. Comparative characteristics of methods for assessing a standardized driving cycle.// Universum: technical sciences, 2020 No. 3-1 (72) .-C68-70
16. Methodology for the comparative assessment of passenger cars in urban environments using information technology.// Technical sciences. theory and practice, 2017 .-p. 29-39
17. Analysis of the operating mode of a passenger car engine in urban driving conditions.// Evolution of modern science, 2016.-p..24-28.